

ERİCH FROMM'DA TANRI TASAVVURU

Özer ÇETİN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 5 Temmuz 2018, **Kabul Tarihi:** 24 Aralık 2018, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2018, **Atf:** Çetin, Özer. "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018): 75-98.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 5 July 2018, **Accepted:** 24 December 2018, **Published:** 31 December 2018, **Cite as:** Çetin, Özer. "God Representation in Erich Fromm". *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 18/3 (December 2018): 75-98.

Öz

İnsanın tasavvur yetisi dinin daha iyi anlaşılmasına ve dinamik dini tecrübeler yaşamasına katkıda bulunmaktadır. Tasavvur yetisinin bireyin dini hayatındaki önemli işlevlerinin başında Tanrıya dair tasavvurlar geliştirmesi bulunmaktadır. İnsan Tanrıyı doğrudan tecrübe edemediği için kendine özel geliştirdiği tasavvurlar aracılığıyla iç dünyasında Tanrıya dair tecrübeler yaşamaktadır. Tanrı tasavvurunun gelişiminde kişinin ailesiyle ilişkileri, cinsiyeti, dini ve psikolojik dinamikleri gibi çeşitli faktörler etkin rol oynamaktadır.

Erich Fromm evrimci ve psikanalist bir yaklaşımla Tanrı tasavvurunu incelemektedir. Eski Ahit'ten yola çıkarak Tanrı tasavvurunun üç aşamadan geçerek günümüze ulaştığını ve gelecekte insanın Tanrıdan bağımsızlaşacağını ileri sürmektedir. Fromm Tanrı tasavvurunu otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırmaktadır. Otoriter Tanrı tasavvurunun insanı değersizleştirdiğini ve vicdan gelişimini olumsuz etkilediğini, buna karşılık otoriter Tanrı tasavvurunun insanı değerli kıldığını ve vicdan gelişimine katkı sağladığını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, E. Fromm, Tanrı Tasavvuru, Otoriter, Hümaniter, Vicdan.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Associate Professor, Balıkesir University, Faculty of Arts and Sciences Department of Psychology, Balıkesir, Turkey, ozer.cetin@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-4740-4155>

God Representation in Erich Fromm

Abstract

The imagination ability of man has contributed to a better understanding of religion and to the living of dynamic religious experiences. One of the most important functions of imagination ability in the individual's religious life is the development of representation about God. Since the human can not directly experience the God, he experiences the God in his inner world through his special representation. In the development of God's representation, various factors play an active role, such as relation to family, gender, religion, and psychological dynamics.

Erich Fromm examines God's representation with an evolutionist and psychoanalytical approach. By going out of the Old Testament, he suggests that God's representation reached this day by passing three stages and that human will become independent from God in the future time. E. Fromm divides God's representation into authoritarian and humanitarian. He claims that authoritarian God's representation has deprived human and negatively affects the development of conscience, whereas the humanitarian God's representation has made the human worthwhile and contributes to the development of conscience.

Keywords: Psychology, E. Fromm, God's Representation, Authoritarian, Humanitarian, Conscience.

Giriş

İnsanın bilişsel yetileri birbirleriyle ilişki içinde olmalarına karşılık her birini diğerlerinden ayıran kendilerine özgü temel işlevleri vardır¹. Tasavvur yetisi(imgelem) algı ve bellek yetisiyle ilişkili olmasına karşılık soyutlama, somutlaştırma, anlamlandırma ve içselleştirme gibi kendine özgü işlevlere sahiptir. Tasavvur yetisinin bu işlevleri insanın anlam dünyasını genişletmekte ve onu farklı kılan sanat, edebiyat, felsefe, mimari, bilim vb. alanlarda eserler üretmesine katkıda bulunmaktadır.

Tasavvur yetisinin faaliyetleri yaşamın tüm alanlarında aynı bilişsel süreçlerden geçerek gerçekleşmesine karşılık din tasavvur yetisini aktifleştirip metafiziğe yönlendirmesi nedeniyle tasavvur yetisine diğer alanlarla kıyaslanmayacak bir alan açmaktadır. Din, tasavvur yetisinin faaliyet alanını genişletirken, tasavvur yetisi de bireyin dini daha iyi anlamasına, canlı ve dinamik dini tecrübeler yaşamasına aracılık etmektedir. Tasavvur yetisi soyut dini kavram-

¹ Robert L. Solso v. dğr., *Bilişsel Psikoloji*, 5. Baskı. trc. Ayşe Ayçiçeği- Dinn, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 6.

ları somutlaştırılarak anlaşılmasını kolaylaştırıldığı gibi somutları da soyutlaştırılarak anlam zenginliği kazandırmaktadır².

Tasavvur yetisinin bireyin dini hayatındaki önemli işlevlerinin başında Tanrıya dair tasavvurlar geliştirmesi bulunmaktadır. İnsan yetiştiği kültürel ortamda tanıdığı Tanrıyı doğrudan tecrübe edemediği için tasavvur yetisinin birtakım öznel ve nesnel faktörlerle ilişkiye girerek geliştirdiği tasavvurlar aracılığıyla iç dünyasında Tanrıya dair tecrübeler yaşamaktadır. Geliştirilen Tanrı tasavvuru bireyin dini hayatının merkezinde yer alarak onu yönlendirmektedir. Bu nedenle Tanrı tasavvuru bireyin dini hayatını konu edinen Din Psikolojisinin araştırma konularından birisini oluşturmaktadır. Tanrı tasavvurunun oluşumu, gelişimi, ilgili teoriler, ana-baba imajlarının etkisi, kültürle ilişkisi, psikolojik yansımaları ve benzeri konular Tanrı tasavvuruyla ilgili olarak yapılan çalışmalar kapsamına girmektedir. Yapılan çalışmalar Din Psikolojisinin Tanrı kavramını değil kişinin geliştirdiği Tanrı tasavvurunu incelediğini göstermektedir.

Araştırmanın konusunu Erich Fromm'un Tanrı tasavvuru konusundaki yaklaşımları oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı Tanrı tasavvuru konulu çalışmalara katkıda bulunmaktır. Araştırmada yöntem, ilgili kavramlar, kuramlar ve Tanrı tasavvurunun oluşumunu etkileyen faktörler incelendikten sonra Erich Fromm'un eserlerinde yer alan Tanrı tasavvuruna dair bulgular incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Yapılan bilimsel araştırmalarda sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesinin temel koşullarından birisi konuya uygun yöntemin seçilmesidir. Bu bağlamda araştırmanın konusuna en uygun yöntem olarak literatür taraması seçilmiştir. Var olan kaynak ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya dayanan literatür taraması³ veri toplama ve toplanan verinin önemini tartışılması, toplanan verilerin problemle ilişkisinin kurulması ve bilginin sınıflandırılması aşamalarından oluşan bir süreçtir⁴. Literatür tarama yöntemiyle zaman içindeki gelişim ve değişimlerin incelenebilmesi, bir konu hakkında geçmişe

² Özer Çetin, 'İmgelem Yetisi ve Bazı Dini Olgularla İlişkisi', *UÜİF Dergisi* 20/1, (2011): 157-190.

³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd., 1994), 183.

⁴ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma* (Ankara: Pegem A Yayınları, 2001), 63.

ilişkin bilgi elde etmenin tek yolu olması yöntemin başlıca avantajları olarak sıralanabilir. Buna karşılık gerekli bilgiyi bulup çıkarmanın güç olması, mevcut olanla yetinilme zorunda kalınması, zaman alması ve genelleme yapabilmek için tüm bilgilere ulaşılmasının gerekliliği yöntemin başlıca dezavantajları olarak değerlendirilebilir.

Araştırmaya önce E. Fromm biyografisi incelenerek başlanmış, ikinci aşamada konuya dair yaklaşımını tespit etmek için eserleri ve Fromm'la ilgili yapılan araştırmalar incelenerek Tanrı tasavvuru konusundaki düşüncelerine dair veriler toplanmıştır.

Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru

Biliş temelli olan kavram ve tasavvur birbirleriyle ilişkilidirler. Düşüncenin yapı taşlarından olan kavram zihnin geçmiş yaşantılardan yararlanarak bir dizi işlem sonrası benzerleri gruplandırmasıyla oluşmaktadır⁵. Kavram 'Bir fikir, özellikle de bir kategoriye karşılık gelen ve o kategorinin temel özelliklerinden oluşan soyut, genel bir fikir; şeyleri, anlamlarını ve hangi kategorilere veya gruplara ait olduklarını, ne işe yaradıklarını vb. hatırlamak ve anlamak için kullanılan zihinsel bir temsil' olarak tanımlanmaktadır⁶. Bu tanımına göre Tanrı kavramı Tanrıya özgü özellikleri, sıfatları, sembolleri ve bilgileri kapsamaktadır. Tanrı kavramı Tanrı tasavvuru için ön koşulu oluşturmaktadır. Kavram olmadan tasavvur gerçekleşmemektedir.

Din Psikolojisi literatüründe Tanrı tasavvuru ve Tanrı imgesi eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İmge 'görsel bilgilerin zihinsel temsili, dış uyarcılar olmaksızın hatırlanan daha önceki bir duyu yaşantısının benzeri veya kopyası; gerçekte olmayan bir şeyin zihinsel resmi, bir izlenim, hayal gücünün yarattığı bir fikir; bir insanın, kurumun, gurubun vs. insanlar üzerinde bıraktığı genel izlenimi⁷'; tasavvur ise 'ruhsal güçler veya duyusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin ya da bir kavramın istekli olarak yeniden özel bir biçimde şekillenmesi, canlanması, anlam

⁵ PsychSmart, *Aklımın Aklı: Psikoloji*, trc. editörü Mithat Durak v.dğr, (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2017), 165.

⁶ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 436.

⁷ Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 380.

kazanması veya hatırlanması' olarak⁸ tanımlanmaktadır. Her iki kavramın tanımının benzer olduğu görülmektedir. Tanımlarda görsel canlanma ve zihinsel resim gibi ifadelerin kullanılmasının nedeni araştırmaların daha çok görsel tasavvur üzerine yapılmasından kaynaklanmaktadır. Tasavvur yalnızca görsel tasavvurla sınırlı olmayıp, daha önce algılanıp bellekte depolanmış diğer dört duyu temelli tüm veriler için de geçerlidir⁹.

Tanrı tasavvuru, 'bireylerin küçük yaşlardan itibaren zihinsel gelişimlerine, edinmiş oldukları bilgi ve yaşantılarına, yetişme ve düşünüş tarzlarına ve bağlı oldukları dinin inanç esaslarına göre Tanrı'yı zihinlerinde canlandırmaları, biçimlendirmeleri ve anlamlandırmaları' olarak tanımlanmaktadır¹⁰. Tanrıyı zihinde canlandırma daha çok çocukluklarda ve Tanrıların resmedildiği çok Tanrılı dinlerin etkin olduğu kültürlerde yaygın olarak görülmektedir. Tanrının soyut olarak kavramlaştırıldığı dinlerde ise Tanrı sıfatları üzerinden anlamsal olarak tasavvur edilmektedir.

İnsanın kültürel çevre aracılığıyla tanıdığı Tanrı kavramı insanî ilgi, beklenti ve öznel yaşantıların etkileşimi sonrası Tanrı tasavvurları oluşmaktadır. Rizzuto Tanrı kavramını nesnel ve bilişsel temelli, Tanrı tasavvurunu ise öznel ve duygu ağırlıklı olarak nitelendirmektedir.¹¹ Bu nedenle Tanrı tasavvuru bizatihi Tanrı olmayıp, kişinin geliştirdiği zihinsel bir temsildir. Tanrı tasavvuru kişinin iç dünyasında tanrıya dair tecrübeler yaşaması için gereklidir. Fakat Tanrı tasavvuru kişinin psikolojik durumu ile yakından ilişkili olduğu için olumsuz tasavvurların gelişip kişinin nevrozlaşmasına neden olabilir. Bu nedenle tasavvurların yeniden düzenlenip gözden geçirilmesi, geliştirilen Tanrı tasavvurların doğruluğunun test edilmesi ve yaşanabilecek sıkıntıların önünün kesilmesi için referans alınacak bir Tanrı kavramının bulunması şarttır¹².

⁸ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (Ankara: Diy. İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 159.

⁹ PsychSmart, *Aklımın Akli: Psikoloji*, 165.

¹⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, 'Tanrı Tasavvurları', ed. H. Hökeleki (Eskişehir: Anadolu Üniv., 2000), 171.

¹¹ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1979), 47-48.

¹² Hayati Hökeleki, *Din Psikolojisine Giriş*, II. Baskı (İstanbul: Dem Yayınları, 2000), 181.

Tanrı Tasavvuruna Dair Kuramlar

Tanrı tasavvuru kuramları genel olarak ilişkisel ve bilişsel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlişki temelli ilk kuram Freud'a aittir. Freud Tanrı tasavvurunu çocuğun babasıyla yaşadığı ilişkilerinin yansıması olarak değerlendirmiştir.¹³ Ödipal dönemin Tanrı tasavvurunun gelişimi açısından önemli olduğunu belirtip¹⁴, bu dönem sonunda tamamlanan Tanrı tasavvurunun yaşam boyu sabit kaldığını ileri sürmüştür. Freud'un bu yaklaşımına göre Tanrı tasavvuru çocuğun babasıyla yaşadığı ilişkilerin niteliğine göre olumlu ve olumsuz olarak şekillenmekte ve yaşamın ilk çocukluk evresinde tamamlanmaktadır.

Çocuklar üzerine çalışmalar yürüten Klein, Freud'un yaklaşımında gördüğü yetersizliklerden yola çıkarak Nesne İlişkileri olarak bilinen yeni bir kuram geliştirmiştir. Freud, güduları ve ebeveyn ilişkisinde babayı önemserken; Klein, güduları değil güdülerin tatmin olduğu nesnelere çocukta bıraktığı izlenimleri önemsemiş, ebeveynlerden çocukla ilk ilişki kuran nesne olması ve çocuğun içselleştirmelerini düzenleyen kendilik gelişimindeki rolü nedeniyle baba yerine anneyi belirleyici konuma yerleştirmiştir. Klein'e göre anneye yaşanan ilişkilerin niteliği iç ve dış dünyayla kurulan ilişkilerin niteliğini belirlemektedir¹⁵. Bu kuram daha sonra araştırmacılarla çocuğun yaşadığı ilişkilerin önemi açısından baba, kardeş, aile büyükleri, bakıcı ve öğretmenleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Nesne ilişkileri kuramını Tanrı tasavvuru çalışmalarına uygulayan araştırmacıların başında Ana-Maria Rizzuto gelmektedir. Rizzuto'nun uzun yıllara dayanan çalışmalardan elde ettiği bulgular Tanrı tasavvurunda baba imgesinin yanında anne, kardeş, anneanne, babaanne, dede, bakıcı ve öğretmen tasavvurlarının da aktif olarak rol oynadığını ve Tanrı tasavvuruna kaynaklık eden ilk ço-

¹³ S. Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, trc. H. Z. Kars (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985), 68-69.; S. Freud, *Totem ve Tabu*, trc. K. Sahir Sel (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984), 141-223; Ali Köse, *Freud ve Din*, 3.Baskı (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 93-95.

¹⁴ Ralph W. Hood Jr., at al, *The Psychology of Religion: an Empirical Approach* (New York: The Guilford Press, 2009), 95.

¹⁵ Kate M. Loewenthal, *Din Psikolojisi*, trc. Mustafa Ulu (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 88-91.; Akif Hayta, 'Nesne İlişkileri Kuramı ve Eleştirel Bir Değerlendirme', *DEM* 8/20 (2010): 39-79; bk. Melanie Klein, *Haset ve Şükran*, trc. Orhan Koçak-Yavuz Erten (İstanbul: Metis Yayınları, 2008). Bk. Melanie Klein, *Çocuk Psikanalizi*, trc. Ayşegül Demir (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2015).

cukluk yıllarına ait tecrübelerin sabit kalmayıp defalarca işlenerek yeniden yapılandırıldığını göstermiştir¹⁶.

İlişki temelli bir diğer kuram Bowlby'nin geliştirdiği bağlanma kuramıdır. Bu kurama göre bebek kendini güvende hissetmek için bir bağlanma nesnesine ihtiyaç duymakta ve yaşadığı ilişkiler sonrası geliştirdiği bağlanma stilleri diğer ilişkilerine yansımaktadır. Kirkpatrick, bağlanma kuramını din alanına aktarıp Tanrı tasavvurunun temelinde bebeklik ve erken çocukluk döneminde ebeveyn ile kurulan güvenli, kaygılı ve kaçınılmalı bağlanma stilleri bulunduğunu ileri sürmüştür. Çocuğun ihtiyaçlarının sağlıklı olarak karşılanması ebeveynine karşı güvenli bağlanmayı güçlendirmekle kalmayıp aynı zamanda güven duyulan bir Tanrı tasavvurunun gelişmesine kaynaklık etmektedir¹⁷.

Bilişsel kuram Tanrı tasavvurunu zihinsel gelişimle açıklamaktadır. Bilişsel gelişim çalışmalarını Piaget başlatmış, kuramında zihinsel gelişimin dört evreden oluştuğunu ve somuttan soyuta doğru bir yol izlediğini belirtmiş¹⁸, fakat dini gelişimle ilgili herhangi bir çalışma yapmamıştır. Daha sonra David Elkind, Ronald Goldman ve Kohlberg gibi araştırmacılar Piaget'in gelişim modelini inanç ve ahlak gelişimine uygulayarak bu alanlardaki gelişimin temelinde zihinsel gelişim olduğunu savunmuşlardır¹⁹.

Tanrı Tasavvurunun Oluşumunu Etkileyen Faktörler

Tanrı tasavvurunun oluşumunda etkili olan bazı faktörler bulunmaktadır. Yapılan bir çalışmada Tanrı tasavvurunu etkileyen faktörler;

1. Ebeveynle yaşanan ilişkiler
2. Önemli kişi ve grupların etkisi
3. Benlik saygısına yönelik duygular

¹⁶ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, 44-45.

¹⁷ L. Kirkpatrick, 'An Attachment-Theory Approach to The Psychology of Religion', *International Journal for the Psychology of Religion* 2 (1992): 6; Loewenthal, *Din Psikolojisi*, 91-93; Akif Hayta, 'Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru', *DED* 4/12 (2006): 29-63; Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007): 173-184.

¹⁸ Jean Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, trc. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınları, 2000), 18-19.

¹⁹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 43-87.

4. Tanrı hakkındaki öğretim ve Tanrı-insan ilişkisi
5. Dini ibadet, dua ve dini konularla ilgili tartışmalar hakkında kişinin düşünceleri
6. Kişinin Tanrı'yla ilişkisinde yaşadığı bireysel tecrübeler²⁰ olmak üzere altı başlık altında ele alınmıştır.

Tanrı tasavvurunu etkileyen faktörlerin başında kişinin inandığı din gelmektedir²¹. Çünkü her din mensuplarına Tanrı'ya dair birtakım bilgiler vermektedir. Tanrıya dair bilgi kaynaklarının başında ise kutsal metinler gelmektedir. Kutsal metinlerde geçen Tanrıya dair bilgiler, sıfatlar ve tasavvurlar mensuplarının Tanrı tasavvurunu etkilemektedir. Nitekim araştırmamızın konusu olan E. Fromm'un Tanrı tasavvurunda Eski Ahit'in etkisi görülmektedir. Erich Fromm küçük yaşlardan itibaren Eski Ahit eğitimi görmüş, bu konuda önemli hocalardan ders almış ve hayatı boyunca Eski Ahit' onun için önemli bir referans kaynağı olmuştur. Araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi Tanrı tasavvuru konusundaki fikirlerinin Eski Ahit kaynaklı bilgiler üzerine kurmuştur.

82 | db

Cinsiyet değişkeni ve Tanrı tasavvuru arasında ilişki olduğu yönündeki bulgular cinsiyet değişkeninin Tanrı tasavvurunu etkilediğini göstermektedir. Yapılan bir çalışmada kızların daha çok bağışlayıcı, affedici ve merhametli Tanrı tasavvuruna sahipken, erkeklerin cezalandırıcı Tanrı tasavvurlarına sahip oldukları; kızların Tanrının yakınlığını koruyuculuğunu ve sevgisini öne çıkarırken, erkeklerin Tanrının otoritesini ve cezalandırıcılığını öne çıkardıkları tespit edilmiştir²².

Tanrı tasavvurunu etkileyen bir diğer faktör kişinin yetiştiği kültürel ortamdır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininin etkin olduğu kültürel ortamların bireylerin Tanrı tasavvurlarını etkilemeleri yanında aynı kültür ortamında farklı mezhep, cemaat, tarikat gibi dini yapılara mensubiyet Tanrı tasavvurunun oluşumunu etkileyen diğer etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır²³.

²⁰ David M. Wulf, *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)* Second Edit. (New York: 1997), 368.

²¹ Antoine Vergote, *Dini İnanç ve İnançsızlık*, trc.Veyssel Uysal (İstanbul: MÜİF Yayınları, 1999), 181.

²² Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007), 224-225.

²³ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 119.

Tanrı tasavvuru dindarlık türünden bağımsız değildir. Kurumsal dindarlık ve bireysel dindarlık veya iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık açısından Tanrı tasavvuru karşılaştırıldığında dindarlık türü değişkeninin sonuçlarda farklılığa neden olacağı ileri sürülebilir.

Tanrı tasavvurunda ilk izlenimler etkili olmakla birlikte zamanla değişimlere uğramaktadır. Bireylerin yaşadığı tecrübeler yanında etkisinde kaldıkları ideoloji ve felsefe akımları Tanrı tasavvurlarının yeniden düzenlenmesine neden olmaktadır. Bu durum hümanist felsefe perspektifinden Tanrı tasavvuru geliştiren Erich Fromm örneğinde açık bir şekilde görülmektedir. Özetle Tanrı tasavvuru psikolojik mekanizmalar, eğitim ve kültürel çevrenin etkileşimiyle bütünlük kazanmaktadır²⁴.

Erich Fromm'un Biyografisi

Erich Fromm'un geniş biyografisini sunmak araştırmanın kapsamı dışında olmakla birlikte kısaca değinilmesi araştırmaya katkı sunacaktır. Çünkü kişilerin Tanrı tasavvurları yaşam tecrübeleriyle yakından ilişkilidir. E. Fromm 23 Mart 1900 yılında Almanya'nın Frankfurt şehrinde doğmuştur. Büyük babası Haham, babası ise haham olamamanın verdiği sıkıntıyla yaşayan²⁵ bir meyve ve şarap tüccarıdır²⁶. Annesi Rosa Krause ise Talmud araştırmacısıdır. Ailenin tek çocuğu olan Fromm anne baba arasında kalmıştır. Babası muhafazakâr bir Yahudi olarak çocuğunu büyütme isterken annesi ünlü bir piyanist olmasını istemiştir. Bu nedenle hem piyano hem de Eski Ahit'le ilgili dersler almıştır²⁷. Kendisi Eski Ahit'e hümanist perspektiften yaklaşan önemli hocalardan ders aldığını belirtmektedir²⁸. Piyano derslerini lise son sınıfta, Eski Ahit derslerini ise 26 yaşında bırakmıştır²⁹.

Çocukluk dönemine ait hatıraları çok iç açıcı değildir. Babasını huysuz bir nevrotik, annesini ise depresyon eğilimli bir kişilik ola-

²⁴ Vergote, *Dini İnanç ve İnançsızlık*, 181.

²⁵ James Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, trc. Ed. Mustafa Ulu (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 201.

²⁶ Jess Feist-Gregory J. Feist, *Theories of Personality*, Sixth Edition (New York: McGrawHill, 2006), 186.

²⁷ Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 201.

²⁸ E. Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, trc. Bozkurt Leblecioğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 30-31.

²⁹ James Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 201.

rak nitelendirmektedir. Bu nedenle muhtemelen kendisi de nevrotik bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Ayrıca 12 yaşında iken ailesinin sıcak ilişkileri nedeniyle yakınlık duyduğu genç bir bayan ressamın babasının vefatının hemen ardından intihar edip babasıyla birlikte gömülmesi için not bırakması ve 1914 yılında başlayan 1. Dünya Savaşında kuzenlerinin ve kendinden büyük okul arkadaşlarının ölmesi Fromm'u sarsmıştır. Fromm çocukluk yıllarında tanık olduğu intihar vakası ve savaşı anlamlandırmakta zorlanmıştır³⁰.

Fromm evdeki katı Yahudilikle modern kaptalist dünya arasına sıkışmış bir yaşam sürerken³¹, ergenlik döneminde Freud ve Marx'ı okumaya başlayınca büyük bir değişim gösterip yaşadıklarına dair açıklamalar getirmeye başladı ve ilgisi sosyal hayata kaydı. Savaş sonrası sosyalist fikirleriyle öne çıktı. 18 yaşında Frankfurt Üniversitesinde hukuk eğitimine başladı³². 1919 yılında Heidelberg Üniversitesine geçip çalışmalarını Psikoloji, Felsefe ve Sosyolojiye yoğunlaştırdı sosyolojide doktorasını tamamladı³³.

1926 yılında kendi düşünce yapısına uymadığı için dini inanç sistemlerini reddetti³⁴. Bu yıl içerisinde ortodoks bir Yahudi olan analist Frieda ile evlendi. Fakat eşini arası iyi olmayan anne figürü ile özdeşleştirdiği için evliliği yürümedi. 1930'lu yıllara doğru Marksist düşünceye yakınlığı Fromm'un, H. Marcuse ve T. Adorno gibi Frankfurt Okulu temsilcileriyle ilişkiye geçmesine neden olmuş³⁵ ve T. Adorno ile ilişkisini Amerika'da sürdürmüştür. 1931-32 yılları arasında İsviçre'nin Davos kentinde verem tedavisi görmüş ve hastalığının nedeni olarak eşinden ayrılmayı göstermiştir³⁶. Nazi baskısı sonrası 1934'de ABD'ye göç etmiş³⁷ ve Chicago Psikanaliz Enstitüsünde göreve başlamıştır. Bir yıl sonra New York'a taşınıp,

³⁰ Banu Yazgan-Esef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 7. Baskı (Ankara: Pegem Yayınları, 2013), 112-113; E. Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, trc. Necla Arat (Say Yayınları, 1998), 12.

³¹ Feist- Feist, *Theories of Personality*, 186-187.

³² Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 203.

³³ Feist-Feist, *Theories of Personality*, 187.

³⁴ Özlem Tagay v. dğr., 'Özgürlükten Kaçış Kuramı', ed. Dilek Gençtanırın Kurt v.dğr., *Kişilik Kuramları*, (Ankara: Pegem Yayınları, 2017), 296-325.

³⁵ Hasan Atsız, *Erich Fromm'un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplumlara Açısından Değerlendirilmesi* (Basılmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 14; Hasan Atsız, *Erich Fromm'da Hümaniter Din Anlayışı*, (Samsun, Etüt Yayınları, 2008), 24

³⁶ Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 205.

³⁷ Jerry M. Burger, *Kişilik*, trc. İnan Deniz Ergüvan Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 184.

burada Berlin Psikanaliz Enstitüsü'nden tanıdığı kendinden 15 yaş büyük Karen Horney'le aralarında duygusal bir yakınlaşma olmuştur. K. Horney ise babasıyla yaşadığı olumsuzlukların bilinçdışı yönlendirmeleri nedeniyle erkeklerle sağlıklı ilişkiler sürdürememektedir³⁸. Horney, Fromm için güçlü bir anne figürü ve danışman rolü üstlenmiştir. Enstitüde tıp kökenliler ile tıp kökenli olmayan araştırmacılar arasında yaşanan ayrımcılıkta Horney kendisi tıp kökenli olup tıp kökenli olmayanlara karşı tavır alınca tıp kökenli olmayan Fromm'la birliktelikleri son buldu. Görünürde sebep bu olmakla birlikte Horney'i yönlendirmeye başlaması ve Fromm'un popüler olması Horney'i rahatsız etmiştir³⁹. Bu ayrılık sonrası Fromm bazı terapistlerce alternatif olarak kurulan W. Alanson White Enstitüsüne katılmıştır.

1944 yılında kendisinin Zen Budizmine yönelmesine neden olan din ve mistisizme ilgili Henny Gurland'la evlenmiştir. 1951'de eşinin tedavisine iklimi uygun olduğu için Meksika'ya yerleşmiştir. Mexico City'deki National Autonomous Üniversitesi Tıp Fakültesinde psikanaliz bölümünü kurmuştur. 1952 yılında eşinin vefatı sonrası bir müddet burada yaşamaya devam etmiş ve 1953 yılında 3. evliliğini yapmıştır. 1962-1970 yılları boyunca ABD ile Meksika arasında geçen bir yaşam sürdü. 1968 yılında ağır bir kalp krizi geçirmiş, 1974 yılında İsviçre'ye taşındı ve doğum gününe beş gün kala 18 Mart 1980 yılında hayatını kaybetmiştir.

Erich Fromm'un Tanrı, Eski Ahit ve Dine Yaklaşımı

Fromm, *Sevme Sanatı* adlı yapıtında insanların tarihin belirli bir döneminde Tanrı tasavvurunun kendilerine verdiği psikolojik destekten ve onun üstün güçlerinden faydalanmak amacıyla, doğruluk ve birliğe olan ihtiyaçlarını tatmin etmek maksadıyla geliştirdiklerini⁴⁰ ileri sürerken; *Tanrılar Gibi Olacaksınız* yapıtında ise Tanrı kavramının kabile reislerinin ya da kralların hüküm sürdüğü sosyopolitik bir yapı tarafından empoze edildiğini ileri sürmektedir. Ona göre kutsal değerlerin yapılandırılması kutsal iktidara benzer şekilde tasarlanmıştır⁴¹. Görüldüğü gibi Fromm'da aşkın bir varlık olarak

³⁸ Duanne P Schultz-Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, trc. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 662.

³⁹ Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 206.

⁴⁰ E. Fromm, *Sevme Sanatı*, 7. Basım trc. Yurdanur Salman (İstanbul: Payel Yayınları, 1984), 73.

⁴¹ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 22.

Tanrı kavramı yoktur. Fikirleriyle tutarlı olarak kendisini ise ateist bir mistik olarak konumlandırmaktadır⁴².

Değerlendirmelerini hümanist perspektiften gerçekleştiren Fromm bu yaklaşımının kaynağını küçük yaşlardan itibaren ilgi gösterdiği Eski Ahit'le ilişkilendirmektedir. Fromm'a göre Eski Ahit vahiy edilmiş bir kitap olamayıp farklı dönemlerde yaşamış Yahudilerce yazılmış nesiller boyu özgürlüğü savunmuş insanların dehasını yansıtan olağan üstü bir kitaptır⁴³. Tüm zorluklara rağmen Yahudiler hümanist geleneği geliştirip sürdürmüşler ve sonuç olarak radikal hümanizm Eski Ahit aracılığıyla Yahudiler arasında tarih boyunca sürekli var olmuştur⁴⁴.

Fromm dini 'bir grup tarafından paylaşılan ve grup bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef belirleyip onlara ortak davranış biçimleri sunan sistem'⁴⁵ olarak tanımlamaktadır. Bu tanımda geçen adanmışlık nesnesine duyulan ilgi dinle sınırlı olmayıp, sevgiye, hakikate ve puta tapmaya kadar uzanabilir⁴⁶. Erich Fromm din tanımından anlaşılacağı üzere bir inanış biçimine veya davranış tarzına 'din' denilebilmesi için onun metafizik boyutunun olması gerekmektedir. Önemli olan bir grup tarafından paylaşılması ve bireylerin kendilerini adayabilecekleri bir hedefe doğru hareket etmeleridir. Fromm alışılanın dışında bir tanım yaparak dinin kaynağını insani boyuta indirgeyip bir nevi toplumsal örgütlenme olarak değerlendirmektedir.

E. Fromm dini otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırmaktadır. Otoriter dinde her şeyi belirleyen kendisine itaat edilmesini isteyen bir Tanrı tasavvuru bulunmakta ve insanlar sevdikleri için değil gücü karşısında boyun eğdiklerinden dolayı Tanrıya bağlanırlar. Fromm'a göre tüm otoriter dinlerde Tanrı mutlak güç sahibi olarak güçsüz olan insanı egemenliği altına almıştır. Bu nedenle otoriter dinlere bağlı olan insanlar Tanrı karşısında kendilerini güçsüz ve değersiz hissederler⁴⁷.

⁴² Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 58.

⁴³ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 13.

⁴⁴ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 19-20.

⁴⁵ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 45.

⁴⁶ Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, trc. Şükrü Alpagut (İstanbul: Payel Yayınları, 1984), 319.

⁴⁷ E. Fromm, *Psikanaliz ve Din*, trc. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1991), 55.

E. Fromm'a göre Hümaniter dinlerin özelliklerinin başında insana verdikleri önem gelmektedir. Bu dinler insanın kendini ve evreni anlaması için bir önkoşul olan aklıyla kendi zayıf ve güçlü yönlerini keşfederek yaşam tecrübesini geliştirmesine imkân vermektedir. Böyle bir dini tecrübe insana evrenle bir olduğunu hissettirmektedir. Hümaniter din sığınma ve yardım bekleme yerine insanın çaba sarf etmesinin ve güçlerini kullanmasının yollarını açmaktadır⁴⁸.

Fromm Tanrı, kutsal metin ve din kavramlarına insani bir olgu olarak yaklaşmaktadır. Onun bu yaklaşımı yöntem olarak Freud'a benzemektedir. Freud Tanrı kavramının kökenini totem evresi öncesi ilkel dönemde erkek çocukların dişileri paylaşmayan babayı öldürmelerinden dolayı yaşadıkları suçluluk duygusuyla baş etmek için baba yerine totemi ikame etmelerine dayandırmaktadır⁴⁹. Musa peygamberi ise Musa ve Tek Tanrıcılık adlı yapıtında İsrail oğullarının milli bir kahramanı olarak değerlendirmektedir⁵⁰. Tanrı imgesinin insanlarca geliştirildiğini belirtip Eski Ahit'in Yahudilerce yazılan ve hümanizmin kaynağı olağanüstü bir kitap olarak görmesi Fromm'a yöneltilen Yahudi inançlarını seküler bir dille savunduğu yönündeki eleştirilerin hakikat payı olduğunu göstermektedir⁵¹.

Erich Fromm'a Göre Tanrı Tasavvurunun Tarihsel Aşamaları

Fromm psikanalist bir yaklaşımla insan hayatındaki Tanrıyı çocuğun ebeveyni ile olan ilişkisini temel olarak açıklamakta, Tanrı tasavvuru ve Tanrı sevgisinin temelinde ebeveyn ilişkileri bulunduğunu⁵² ileri sürmektedir. Eski Ahit ve Yahudi teolojisindeki Tanrı tasavvurunu evrimci bir yaklaşımla aşamalar halinde geliştiğini belirtip bu aşamaları tüm insanlık için geçerli varsayarak konuya yaklaşmaktadır. Tanrı tasavvurunun üç aşamadan geçerek günümüze ulaştığını fakat evrim sürecini tamamlamadığını, ilerleyen süreçte insanın Tanrıdan bağımsızlaşacağını ileri sürmektedir.

⁴⁸ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 56.

⁴⁹ S. Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, trc. H. Zafer Kars (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985), 68-69; S. Freud, *Totem ve Tabu*, trc. K. Sahir Sel (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984), 141-223; Köse, *Freud ve Din*, 93-95.

⁵⁰ Bk. S. Freud, *Musa ve Tek Tanrıcılık*, trc. Erol Sevil (İstanbul: Dergah Yayınları, 1976).

⁵¹ Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 283.

⁵² Forsyty, *Psikolojik Din Kuramları*, 234; Fromm, *Sevme Sanatı*, 52.

1.Tanrının mutlak güç sahibi, yaratıcı ve yarattıklarını yok eden zalim bir hükümdar olarak tasavvur edildiği aşama: Tanrının zalim bir hükümdar gibi tasavvur edildiği bu aşamada Tanrı her şeyi yaratma ve yok etme hakkına sahiptir. Yarattığı insanı potansiyel bir rakip olarak görmekte, onun ölümsüzlük ve bilgi ağacının meyvesini yemesini istememektedir. Erich Fromm bu yaklaşımını Eski Ahit'te geçen Âdem Kıssası ile desteklemektedir. İlgili ayetlere bakıldığında Âdem'i potansiyel bir rakip görüp kendisi gibi olmasını istemeyen ve insani zaafı olan bir Tanrı tasavvuru dik-kati çekmektedir. Bu ayetlerde Âdem ve Havva'ya Tanrı'nın bilgisini ve ölümsüzlüğünü temsil esen ağaçların meyvelerini yemeleri yasaklandığı fakat Şeytan'ın teşvikiyle Âdem ve Havva'nın bilgi ağacının meyvesinden yiyip iyi ve kötüyü ayırt etme imkânı veren Tanrı bilgisini kazandıkları anlatılmaktadır. Daha sonraki süreçte Âdem'in bilgi ağacının meyvesi ile yetinmeyip yaşam ağacının meyvesini de yiyip ölümsüzlüğe ulaşmasını istemeyen Tanrı'nın "Âdem bilgi ağacının meyvesinden yiyip iyi ve kötüyü bilmekle bizim gibi oldu. Artık yaşam ağacı meyvesinden yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli" diyerek onu Cennetten kovduğu bildirilmektedir⁵³. Fromm, Tanrının yüceliğini korumak için Âdem ve Havva'yı Cennetten kovduğunu, Hristiyanlıkta düşüş olarak görülen bu kıssanın insan için bir kazanım olduğunu, potansiyel bir Tanrı olarak insanın Tanrıyı yendiğini⁵⁴ ve insanın ilk eyleminin isyan olduğunu savunmaktadır⁵⁵. Ona göre insanın özgürlüğünün temelinde isyan eylemi vardır.

88 | db

Fromm'un birinci aşama olarak değerlendirdiği evredeki Tanrı tasavvuruna dair yaklaşımlarında çelişkiler bulunmaktadır. Mutlak bir güç sahibi hükümdar olarak tasavvur edilen Tanrının insan karşısında zorlanması akla uygun düşmemektedir. Bunun yanında cevaplanması gereken sorular bulunmaktadır. İnsani zaafı olan ve Âdem'i engellemede zorluklar yaşayan bir Tanrı tasavvuru Tanrı kavramına ne kadar uygundur? Çünkü Tanrı tasavvuru Tanrı kavramına uygun olmalıdır. Mutlak güç sahibi olup yarattığını yok etme gücüne sahip Tanrı istemeden insan bir şey kazanabilir mi? İnsanın ilk eylemi olarak gördüğü isyan Tanrısız gerçekleşebilir miydi? Çünkü isyan için isyan edilen bir otorite olması gerekir. Kı-

⁵³ Eski Ahit, "Yaratılış" 3/22-24.

⁵⁴ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 26-27.

⁵⁵ E. Fromm, *İtaatsizlik Üzerine*, trc. Ayşe Sayın (İstanbul: Yaprak Yayınları, 1987), 7.

saca insanın kazanımlarını Tanrının iradesi olmaksızın kendi gücüne dayanarak gerçekleştireceğini savunmak kendi içinde çelişkiler barındırmakta ve Tanrı kavramıyla bağdaşmamaktadır.

2. Tanrının yarattıklarını beğenmediğinde değiştiren zalim bir hükümdar gibi tasavvur edildiği aşama: Bu evrede tasavvur edilen Tanrı tasavvuru insana biraz yakınlaşmaktadır. Çünkü Tanrı yaptığı bir şeyden vazgeçme gibi insani bir davranışı sergilemektedir. Fromm bu evreyi Nuh tufanı ile ilişkilendirmektedir. Tufanı yaratan Tanrı pişman olup Nuh ve ailesini kurtarmaya karar verip, onlarla gökkuşağı altında bir daha tufan yaratmayacağına dair sözleşme yapar⁵⁶. Bu evredeki Tanrı yarı insan Yunan tanrılarına benzemeye başlar ve insani özellikler taşır. Fromm'a göre bu anlaşmayla insan özgürlüğünü güvenceye almıştır ve Tanrı mutlak hâkimiyetini yitirmiştir⁵⁷. Bir yerde sözleşmeye uymayan Tanrıya karşı mücadeleye edip uyarması meşrulaşmıştır. Bu gelişme sonrası İbrahim Sodom ve Gomora'yı yok etmek isteyen Tanrıya tartışıp onu uyarma yetkisini kendisinde bulmuştur. İbrahim 'Haksızın yanında haklıyı öldürmek senden uzak olsun. Bütün dünyayı yargılayan adil olmalı' diyerek Tanrıyı uyarma gücüne ulaşmıştır⁵⁸. Fromm'un ikinci aşama olarak gördüğü evredeki Tanrı tasavvuru insanlarca uyarılması sonrası karardan vaz geçmesi nedeniyle Tanrı kavramına uymamaktadır. Çünkü Tanrı mutlak irade sahibi olup iradesi insana bağlı değildir. Tanrı tasavvurunun doğruluğunun test edilmesi ve uygun olmayanların gözden geçirilip düzenlenmesi için referans oluşturmaktadır. Bu bağlamda Fromm'un ileri sürdüğü ikinci aşamadaki tufandan pişman olup Nuh ve ailesini kurtaran, onlarla bir daha tufan yaratmayacağı konusunda sözleşme yapan İbrahim'in ikazlarıyla yaratımlarını düzenleyen, Tanrı tasavvuru dinlerdeki Tanrı kavramına uygun değildir. Fromm'un bu aşamadaki Tanrı tasavvuru kendisinin tanımladığı Tanrı kavramına uygun antropomorfik bir Tanrı tasavvurudur.

3. Tanrının insan gibi tasavvur etmenin yasaklandığı soyut tasavvur aşaması: Fromm bu evreyi Hz. Musa ile başlatır. On emirde geçtiği gibi putlara tapma, Tanrıyı herhangi taş, tahta veya sesle tasavvur etme yasaklanmıştır. Bu aşamada Tanrı, Musa'ya

⁵⁶ Eski Ahit, Yaratılış 9/11

⁵⁷ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 27-28.

⁵⁸ "Yaratılış" 18/22-32.

adını dahi bildirmeyip 'ben benim'⁵⁹ demiştir. Daha sonra Yahudi teolog Moses Maimonides Tanrının ne olduğuyla değil ne olmadığıyla tasavvur edilebileceği yaklaşımını geliştirmiştir⁶⁰.

Fromm'a göre Tanrı tasavvuru evrim sürecinden geçip, Âdem'in insan gibi kıskanç Tanrısından, Nuh'un ve İbrahim'in yarı insan Tanrısından Musa'nın adsız soyut Tanrısına doğru gelişme sergilemiştir⁶¹. Artık insanların ibadet ettiği Tanrı insan üzerinde egemen değildir. Giderek özgürleşmesi ve kazanımları sonucu insan yalnızca ibadet edilen sükûnet içindeki Tanrı'nın müdahale etmediği, bağımsız bir varlık olmuştur. Fakat bu yeterli olmayıp insan için tam bağımsızlık gerekir⁶². Fromm'a göre insan dünyadaki yalnızlığını gidermek için geliştirdiği Tanrı tasavvuruna evrim teorisinin Tanrı'yı tahtından etmesi sonrası gerek kalmamıştır⁶³. Fromm, bir yerde evrim sürecinin sonunda insanın kendi geliştirdiği Tanrı'dan bağımsızlaşip kendisini Tanrı olarak tasavvur edeceğini ileri sürmektedir⁶⁴.

Erich Fromm'da Otoriter ve Hümaniter Tanrı Tasavvuru

Fromm'un Tanrı tasavvuruna bakıldığında dine ve dindarlığa bakışına paralel bir Tanrı tasavvuru geliştirdiği görülmektedir. Fromm dinleri otoriter ve hümaniter dinler olmak üzere ikiye ayırdığı gibi dindarlığı da otoriter dindarlık ve hümaniter dindarlık olarak ikiye ayırmaktadır. Benzer yaklaşımını Tanrı tasavvuru konusunda sergilemekte ve Tanrı tasavvurunu otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırıp, otoriter Tanrı tasavvuruna olumsuz, hümaniter Tanrı tasavvuruna ise olumlu yaklaşmaktadır.

Fromm'un yaşamında ve düşünce dünyasında otorite olumsuzluk çağrışımları neden olmaktadır. Bu nedenle hemen her konuda otoriteye karşı bir duruşu bulunmaktadır. Çocukluk yıllarında ailesi, yetiştiği Almanya'da ve genel olarak Avrupa'da yaşayan Yahudi gruplar üzerinde Hıristiyanlık baskısı, Nazi Almanya'sındaki baskılar, şiddet ve ırkçı politikalar Fromm üzerinde derin etkiler bırak-

⁵⁹ Mısır'dan Çıkış 3/14.

⁶⁰ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 33-36; David M. Wulff, Hümanistik İnançın Umu: Erich Fromm, trc. M. Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/4 (2005): 243-253.

⁶¹ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 37.

⁶² Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 58.

⁶³ Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, 54.

⁶⁴ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, 58.

mıştır. Hayatının ilerleyen yıllarında karşı durduğu otoriter düzen kapitalizm ve onun özelinde Amerika Birleşik Devletleri'nin politikalarına dönüşmüştür. Bu durum siyasi anlamda özgür ve her türlü sınırlamadan kendini soyutlamış bir insan prototipini savunan Fromm'un kurumsallaşmış dinlerin otoriter Tanrı anlayışları karşısında takındığı olumsuz tavrın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır⁶⁵. Bunların yanında Frankfurt Okulu'nun önemli temsilcilerinden Max Horkheimer'in aile- otorite ilişkisi, Theodor W. Adorno'nun otorite ve kişilik konusunda çalışmaları⁶⁶ Fromm'u etkilemiştir. Fromm'un Amerika'da ilişkilerini sürdürdüğü Adorno'nun dinlerin otoriteye bağlı itaatkâr kişiliği desteklediği yönündeki görüşleri⁶⁷, Fromm'un otorite ve din konusundaki düşüncelerini etkilemiştir.

A. Otoriter Tanrı Tasavvuru

Fromm'a göre otoriter Tanrı tasavvuru daha çok kurumsallaşmış dinlerde görülmektedir. Otoriter dinde her şeyi belirleyen kendisine itaat edilmesini isteyen güçlü bir Tanrı tasavvuru bulunmaktadır. Fromm'un otorite konusundaki tutumu otoriter Tanrı tasavvuru için de geçerlidir. Fromm Otoriter Tanrı tasavvurunu insanı değersizleştirip kendine yabancılaştırdığı ve vicdan gelişimini olumsuz etkilediği için eleştirmektedir.

db | 91

A.1. Otoriter Tanrı Tasavvurunun İnsanı Değersizleştirme

Fromm'a göre Tanrı'nın mutlak güç sahibi olarak tasavvur edilmesi insanı güçsüzleştirip değersizleştirmektedir. Otoriter dinlere bağlı olan insanlar Tanrıyı her zaman kendilerinden üstün ve güçlü görüp, kendilerini güçsüz ve değersiz hissetmektedirler.⁶⁸ Otoriter Tanrı tasavvuru insanın seçme hürriyetini yok saymaktadır. Çünkü insanın mutlak güç sahibi olarak tasavvur edilen Tanrı'nın isteklerini kabul etme zorunluğundan başka seçeneği bulunmamaktadır. Bireyin mutlak otorite olarak tasavvur ettiği Tanrıya itaat ve ibadeti Tanrı'nın sevgi ve adaletinden değil, boyun eğdirici gücünden kaynaklanmaktadır. Otoriter Tanrı tasavvuru insanları kendine tapınmaya zorlarken itaat ve ibadetteki bir eksikliği günah olarak görüp

⁶⁵ Atsız, *Erich Fromm'un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplamları Açısından Değerlendirilmesi*, 19; Atsız, *Erich Fromm'da Hümaniter Din Anlayışı*, 29

⁶⁶ Cevat Özyurt, *Erich Fromm'un İnsan ve Toplum Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), 40.

⁶⁷ İbrahim Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 2.

⁶⁸ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, trc. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1991), 55.

insanın iradesi dışında telafi mekanizmaları geliştirilmektedir⁶⁹. Otoriter Tanrı tasavvuru kurtuluş için insanı insan yapan (özgürlük, seçim, benlik bilinci vb) her şeyden vazgeçmeye çağırılmaktadır⁷⁰.

Otoriter Tanrı insana karşı her yönüyle baskın ve egemen olarak tasavvur edilmektedir⁷¹. Bu tasavvur türünde ulaşılmaz olan Tanrı karşısında insana kendisi dışındaki mutlak gücün bir parçası olması hedef olarak gösterilmektedir. Bu durumda insan benliğini Tanrı'ya adanarak kendinden vazgeçmektedir. Sonuç olarak özgürlüğünü ve benlik bilincini terk eden insan potansiyellerini kullanmadan Tanrıya bağımlı ve ona muhtaç bir konuma geçmektedir. Bu nedenle otoriter Tanrı tasavvuru insanı kendine yabancılaştırmaktadır. Fromm'a göre otoritenin gücü hakkında herhangi bir tartışmaya olanak vermeden baskı unsurlarının rasyonalize edilmesi ve bunun bir kazanım olarak sunulması içi boş bir hediye paketidir⁷².

A.2. Otoriter Tanrı Tasavvurunun Ahlak ve Vicdan Gelişimini Engellemesi

92 | db

Fromm'a göre insanın tapınması sembolik olarak tapındığını kendisinden daha üstün konuma getirmekte ve sembolik olarak gücün tapındığına aktarılmasına neden olmaktadır. İnsan bütünüyle yok olmaktan kurtulmak için var ettiği üstün gücün hâkimiyetine boyun eğmek ve onun gücünden yararlanma ihtiyacı duymaktadır⁷³. Bu durumda özgür iradesiyle içten gelerek değil dış güçlerin isteğine göre davranma ihtiyacı otoriter vicdan gelişimine neden olmaktadır⁷⁴.

Otoriter vicdan bir dış otoritenin, ebeveynlerin, devletin, Tanrının ya da belli bir kültür içerisindeki herhangi bir otoritenin insanın vicdanını ele geçirmesidir.⁷⁵ İnsanların kendi vicdanlarından kaynaklanan suçluluk duygusuna karşılık otoriter vicdanda otoriteden korkulduğu için yaşanmaktadır. Otoriter vicdanın oluşumunda, bilinçli veya bilinçsiz olarak, ana baba, kilise, devlet, kamuoyu gibi

⁶⁹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 61-62.

⁷⁰ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 57.

⁷¹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 63.

⁷² Atsız, *Erich Fromm'un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplamları Açısından Değerlendirilmesi*, 28; Atsız, *Erich Fromm'da Hümaniter Din Anlayışı*, 38.

⁷³ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 82-83.

⁷⁴ Mustafa Güler, *Erich Fromm'un Ahlak Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 90-92.

⁷⁵ Fromm, *Barişın Tekniği ve Stratejisi*, 47.

otoriteler ahlak ilkelerini ve davranış kurallarını koyan kişiler ya da kurumlar etkin rol oynamaktadır. İnsan bunların koyduğu yasaları ve yaptırım güçlerini benimsemekte ve içselleştirmektedir. Dış otoritelerin yasaları ve yaptırım güçleri insanın bir parçası haline gelmesi ve insanın kendi dışındaki bir şeye karşı sorumluluk duyma ve korku kaynaklı bağlanma otoriter vicdanın özünü oluşturmaktadır. Fromm'a göre vicdan, insan davranışlarını üzerinde dış otoritelerden duyulan korkudan çok daha etkilidir⁷⁶. Zira insan dış otoritelerden kaçabilir fakat kendisinin bir parçası haline gelmiş olan içsel otoriteden kaçma imkânına sahip değildir⁷⁷.

Fromm'a göre otoriter vicdan sahibi bilinçli ve bilinçdışı olarak sürekli suçluluk duygusu yaşamaktadır. Mutlak gücün isteklerini yerine getirmediginde bilinçli olarak suçluluk yaşamamanın yanında, bu güce bağlı olarak gerçekleştirdiği davranışları ise kendi özgür iradesine bağlı olarak gerçekleştirmediği için bilinçdışında suçluluk yaşamaktadır⁷⁸.

B. Hümaniter Tanrı Tasavvuru

Fromm'un hümanizme yaklaşımı Tanrı tasavvuru için de geçerlidir. Fromm'a göre hümaniter Tanrı tasavvuru daha çok hümaniter dinlerde ve mistiklerde görülmektedir. Hümaniter dinlerde her şeyi belirleyen kendisine itaat edilmesini isteyen güçlü bir Tanrı tasavvuru bulunmaz. Fromm, hümaniter Tanrı tasavvurunun insana değer kattığını ve hümaniter vicdan gelişimini olumlu etkilediğini düşünmektedir.

B.1. Hümaniter Tanrı Tasavvurunun İnsana Değer Katması

Hümaniter Tanrı tasavvuru özellikleri bakımından otoriter Tanrı tasavvurunun tam tersi özellikler taşımaktadır. Hümaniter Tanrı tasavvuru insanın gerçekleştirmeye çalıştığı, güçlerinin sembolü⁷⁹ olduğu için insanın tasavvur ettiği Tanrı sembolüne ulaşabilmesi çalışması anlamına gelmekte⁸⁰ ve insana değer katmaktadır. Hümaniter Tanrı tasavvuru insanın gelişimi için aklını ve sevme yeteneğini kullanmasını teşvik etmektedir. Hümanist Tanrı tasavvuru insanı

⁷⁶ Fromm, *Özgürlük Korkusu*, 136

⁷⁷ Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 173

⁷⁸ Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 195.

⁷⁹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 65; Forsythe, *Psikolojik Din Kuramları*, 226.

⁸⁰ M. Doğan Karacoşkun, *Ateist Bir Mistik Erich Fromm* (Samsun: Etüt Yayınları, 2006), 152.

Tanrı'ya kayıtsız şartsız teslim olma yerine insanın irade özgürlüğünü kullanmasına ve benlik bilincini geliştirmesine imkân vermektedir. Otoriter Tanrı tasavvurunda insanın gelişimi Tanrıya bağlı iken hümaniter Tanrı tasavvurunda kazanımları lütuf değil kendi çabasının sonucudur. Bu nedenle Fromm'a göre hümaniter Tanrı tasavvurunu insana değer katmaktadır.

B.2. Hümaniter Tanrı Tasavvurunun Vicdan Gelişimine Olumlu Etkisi

Fromm'a göre hümaniter vicdan insanın gelişimini olumlu yönde etkilemektedir. Fakat bazı nedenler dolayısıyla hümaniter vicdanın gelişimi engellenmektedir. Hümaniter vicdanın gelişimini engelleyen faktörlerin başında dışsal bir güç olarak otoriter Tanrı tasavvurunun insanı kontrol edip itaate zorlaması gelmektedir.

Fromm'a göre tüm hümanist yaklaşımlar gibi Hümanist Tanrı tasavvuru hümanist vicdanı geliştirmektedir. Hümanist vicdan dışsal ödüllendirmelerden ve cezalardan bağımsız olarak insanı içsel olarak yönlendirir. Kişi vicdanının sesini dinleyerek, yaptığından sorumluluk duyarak davranır. Bu durum insanın yabancılaşmasını önleyip kendini geliştirmesine katkıda bulunur. Hümanist vicdan, insanın kendisine tepki göstermesidir. Fromm, hümaniter vicdan ile insanın yaratıcılığı arasında ilişki olduğunu belirtip, hümaniter vicdan geliştikçe insanın yaratıcılığının artacağını savunmaktadır⁸¹.

İnsanın, 'vicdanıma göre hareket edeceğim' demesinden daha büyük bir gururla söyleyebileceği başka hiçbir şey olamayacağını belirten Fromm⁸², tarih boyunca, bildikleri ve inandıkları şeylerden vazgeçmeleri için yapılan baskılara karşı bazı insanların adalet ve sevgi gibi değerlere bağlı kalmalarının tek itici gücü olarak vicdanlarının sesini dinlemiş olmalarını görmektedir. Peygamberlerin kendi toplumlarına karşı vicdanlarına göre hareket ettiklerini belirten Fromm, Sokrates'in ahlak anlayışının doğru bildiği şeylerden ödün vererek vicdanına ihanet etmesine yol açacak bir davranıştan kaçınıp, ölmeyi tercih etmesini vicdanının sesini dinlemesine bağlamaktadır⁸³. Sonuç olarak Fromm'a göre hümaniter vicdan insanı özgürleştirmekte, sorumluluk duygusunu ve benlik bilincini güçlendirmektedir.

⁸¹ Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 190; Güler, *Erich Fromm'un Ahlak Anlayışı*, 90-92.

⁸² Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 190

⁸³ Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 170.

Sonuç

Fromm'un çocukluk yıllarında ailesinde yaşadığı olumsuzluklar, Psikanaliz ve Marksizm'e ilgi duyması, uzun süren Eski Ahit eğitimi ve hümanist yaklaşımı benimsemiş olması Tanrı tasavvuruna yaklaşımını etkilemiştir. Hayatındaki olumsuzluklarla otorite arasında ilişki kurup otorite karşıtlığını din ve Tanrı tasavvuruna aktarmıştır. Fromm'un Tanrı tasavvuru konusunda Yahudiliği merkeze alarak Eski Ahit'te geçen ayetlerle yaklaşması bünyesinde bazı yetersizlikler barındırmaktadır. Yahudilerce yazılmış olağanüstü bir kitap olarak gördüğü Eski Ahit'ten hareketle Tanrı tasavvurunu incelemesi ve hümanist yaklaşımın Yahudilerce geliştirilip sürdürüldüğünü ileri sürmesi bunların başında gelmektedir. Yahudi tarihi insanlık tarihi açısından çok uzak bir geçmişe sahip değildir. Bu nedenle evrimci ve psikanalist bir yaklaşımla Tanrı tasavvurunun kökenine dair daha önceki dönemlere gidilmelidir. Ayrıca Eski Ahit'i hümanizmin kaynağı olarak görüp Yahudilerce yazıldığını savunmak bilimsellikten uzak ırkçı bir yaklaşım olmasının yanında hümanist yaklaşıma aykırıdır.

db | 95

Fromm evrimci bir yaklaşımla Tanrı tasavvurunun kaynağını bir yapıtında insanların kendilerine verdiği psikolojik destekten ve onun üstün güçlerinden faydalanmak amacıyla, doğruluk ve birliğe olan ihtiyaçlarını tatmin etmek amacıyla geliştirdiklerini, başka bir yapıtında ise kabile reislerinin ya da kralların hüküm sürdüğü sosyopolitik bir yapı tarafından empoze edildiğini ileri sürmektedir. Tanrı tasavvurunun insanlara verdiği psikolojik destekten dolayı geliştirildiğini ve giderek bu ihtiyacın kaybolduğunu ileri sürmesi bilimsel destekten yoksundur. Günümüzde yapılan çalışmalarda olumlu Tanrı tasavvurlarının insan psikolojisine katkılar sağladığı tespit edilmiştir. Tanrı tasavvurunu sosyopolitik yapı ile ilişkilendirmesi sonuç olarak dünyadaki her toplumunun sosyopolitik yapısına göre kendilerine özgü Tanrı tasavvurları geliştirmelerini gerektirmektedir. Fakat evrensel dinlerin yaygın olduğu farklı sosyopolitik düzene sahip toplumlardaki Tanrı tasavvurlarının benzer olması Fromm'un tezini çürütmektedir.

Fromm Tanrı kavramına bağlı bir tasavvur yerine kendi felsefi yaklaşımına göre Tanrı tasavvuru geliştirmektedir. Kurumsallaşmış dinleri otoriter Tanrı tasavvurunun kaynağı olarak görmesi, Tanrı tasavvurunun psikolojik boyutunu göz ardı ettiğini göstermektedir. Çünkü bireylerin Tanrı tasavvuru kişiliklerinden bağımsız değildir.

Kişinin psikolojik dinamikleri otoriter Tanrı tasavvuruna uygun değilse bu yönde bir tasavvur geliştirmez. Ayrıca kurumsallaşmış dinleri otorite ile ilişkilendirip bu dinlerdeki otoriter Tanrı tasavvurunun insanı kendine yabancılaştırıp vicdan gelişimi başta olmak üzere insanın gelişimini olumsuz etkilediği fikri tarihi gerçeklere uygun düşmemektedir. Çünkü kurumsallaşmış dinlere bağlı önemli şahsiyetlerin yetişmesi Fromm'un yaklaşımını çürütmektedir. Bunların yanında tüm otoritelere olumsuz yaklaşmak sağlıklı değildir. Bir ihtiyaç olan otoritenin kendisi olumsuz olmayıp kullanımını otoriteyi olumsuz yapmaktadır.

Fromm Tanrı tasavvurunu iki guruba indirgeyip keskin çizgilerle ayırmaktadır. Bu yaklaşımına uygun Tanrı tasavvuruna sahip kişiye rastlamak oldukça güçtür. Otoriter Tanrı tasavvuruna sahip kimseler farklı düzeylerde hümaniter Tanrı tasavvurlarına sahip oldukları gibi, hümaniter Tanrı tasavvuruna sahip kimseler de farklı düzeylerde otoriter Tanrı tasavvurlarına sahip olabilirler. Bu durum yalnızca sevilen veya korkulan tek boyutlu Tanrı tasavvurunun mümkün olmadığını göstermektedir. Fromm hümaniter Tanrı tasavvurunu yalnızca tek boyutlu olarak sevgi temelli nitelendirmektedir. Hem sevilen hem de korkulan Tanrı tasavvuru yalnızca sevilen veya korkulan tasavvurlara göre insanın gelişimi açısından daha uygundur.

Sonuç olarak Fromm, psikanalist ve evrimci perspektiften Tanrı tasavvuruna yaklaşmış, Eski Ahit merkezli, sosyolojik ve kültürel boyutları öne çıkarmıştır. İnsanın Tanrıdan bağımsızlaşip kendini Tanrı gibi tasavvur etmesi gerektiğini savunması ve otoriteye karşı olumsuz tutumlarını Tanrı tasavvuruna yansıtması onun yaklaşımındaki başlıca yetersizlikler olarak sıralanabilir. Buna karşın Tanrı tasavvurunu insanın gelişimiyle ilişkilendirmesi ve popüler bir düşünür olarak konuya ilgi göstermesi Tanrı tasavvuru konusunun önem kazanmasına katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Atsız, Hasan. *Erich Fromm'un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplumları Açısından Değerlendirilmesi*. Basılmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Atsız, Hasan. *Erich Fromm'da Hümaniter Din Anlayışı*, Samsun, Etüt Yayınları, 2008.

Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Pegem A Yayınları, 2001.

Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.

- Burger, M. Jerry. *Kişilik*. Trc. İnan Deniz Ergüvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Çetin, Özer. 'İmgelem Yetisi ve Bazı Dini Olgularla İlişkisi'. *UÜİF Dergisi* 20/1 (2011): 157-190.
- Feist, Jess. - Feist, Gregory J. *Theories of Personality*. Sixth Edition. New York: Mcgr-Hill, 2006.
- Forsythy, James. *Psikolojik Din Kuramları*. Trc. Ed. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Freud, S. *Bir Yanılsamanın Geleceği*. Trc. H. Zafer Kars. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.
- Freud, S. *Totem ve Tabu*. Trc. K. Sahir Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984.
- Fromm, E. *İtaatsizlik Üzerine*. Trc. Ayşe Sayın. İstanbul: Yaprak Yayınları, 1987.
- Fromm, E. *Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları*. Trc. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1997.
- Fromm, E. *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*. Trc. Şükrü Alpagut. İstanbul: Payel Yayınları, 1984.
- Fromm, E. *Psikanaliz ve Din*. Trc. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1991.
- Fromm, E. *Psikanaliz ve Din*. Trc. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1991.
- Fromm, E. *Sevme Sanatı*. 7. Basım. Trc. Yurdanur Salman. İstanbul: Payel Yayınları, 1984.
- Fromm, E. *Tanrılar Gibi Olacaksınız*. Trc. Bozkurt Leblecioğlu. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Fromm, E. *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*. Trc. Necla Arat. İstanbul: Say Yayınları, 1998.
- Güler, Mustafa. *Erich Fromm'un Ahlak Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Gürses, İbrahim. *Kölelik ve özgürlük Arasında Din*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Hökeleki, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. II. Baskı. İstanbul: Dem Yayınları, 2000.
- Hayta, Akif. 'Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru', *DED*, 4/12, 2016:29-63.
- Hayta, Akif. "Nesne İlişkileri Kuramı ve Eleştirel Bir Değerlendirme". *DEM* 8/20, (2010): 39-79.
- Hood, Ralph W., at al. *The Psychology of Religion: an Empirical Approach*. New York: The Guilford Press, 2009.
- İnanç Yazgan, Banu - Yerlikaya, Eşef Ercüment. *Kişilik Kuramları*, 7. Baskı. Ankara: Pegem Yayınları, 2013.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Karacoşkun, M. Doğan. *Ateist Bir Mistik Erich Fromm*. Samsun: Etüt Yayınları, 2006.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd., 1994.
- Kirkpatrick, L. 'An Attachment - Theory Approach to The Psychology of Religion'. *International Journal for the Psychology of Religion* 2/1 (1992): 3-28.
- Klein, Melanie. *Çocuk Psikanalizi*. Trc. Ayşegül Demir. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2015.
- Klein, Melanie. *Haset ve Şükran*. Trc. Orhan Koçak - Yavuz Erten. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Köse, Ali. *Freud ve Din*. 3. Baskı. İstanbul: İz Yayınları, 2011.
- Loewenthal, Kate M. *Din Psikolojisi*. Trc. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "Tanrı Tasavvurları". Ed. Hayati Hökeleki. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Tagay, Özlem v.dğr. "Özgürlükten Kaçış Kuramı" Ed. Dilek Gençtanırın Kurt v.dğr. *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Yayınları, 2017.
- Özyurt, Cevat. *Erich Fromm'un İnsan ve Toplum Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

- Piaget, Jean. *Çocukta Zihinsel Gelişim*. Trc. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınları, 2000.
- PsychSmart, *Aklımın Aklı: Psikoloji*. Trc. Ed. Mithat Durak ve diğerleri. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2017.
- Rizzuto, Ana-Maria. *The Birth of the Living God*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1979.
- Schultz, Duanne P.- Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. Trc. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Solso, Robert L. v.dğr. *Bilişsel Psikoloji*. 5. Baskı. Trc. Ayşe Ayçiçeği – Dinn. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Vergote, Antoine. *Dini İnanç ve İnançsızlık*. Trc. Veysel Uysal. İstanbul: MÜİFY, 1999.
- Wulf, David M. "Hümanistik İnançın Umudu: Erich Fromm". Trc. M. Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/4 (2005): 243-253.
- Wulf, David M. *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)*. Second Edit. New York: 1997.

